

Intro- duksyon

Maynard Manansala | U Z. Eliserio

SA PANAHON NG AI, ano pa ang silbi ng isang manunulat? Hindi pa problema ng mga Filipino ngayon, dahil hindi pa marunong magtamang Filipino ang mga LLM. Pero naalala namin noong 2022, nang ilabas ang “The Invention,” na hindi lang sa katunog ni Larkin, kundi baka nga puwede pang masabing mas mahusay sa marami sa kaniyang mga tula. Parang asteroid sa kalawakan, hinihintay na lang ba nating gunawin ng AI ang mundo (ng panitikan)?

Siyempre pa, hindi lang naman ang mga intelehenteng makina ang kinakatakutan natin. Nariyan din ang krisis sa klima. Sa linggong isinusulat namin ang introduksiyong ito, Marso pa lang ay pumapatong na sa 40 ang heat index sa Quezon City. Samantala, nitong nakaraang taon lang, nilunod tayo sa baha ni Carina. Lalala nang lalala ang mood swings ng panahon, pero tayo sa Pilipinas, at hindi ang mga hinayupak na multinasyonal na kompanya at simuno-utusan ng konsumeristang lipunan, ang unang magbabayad. Marahil na mainam na ring burahin ang sangkatauhan sa daigdig, para makabawi ang ibang species. Pero hindi pa rin matatawag na katarungan na ang mga walang kontribusyon sa problema ang siyang unang magdurusa.

Idagdag pa rito ang ang iba’t ibang syon na kinakailangan nating harapin sa araw-araw, kasama na ang tinawag ni Ricky Lee na ina ng lahat ng syon, opresyon, at tila ba walang saysay ang magsulat. O, puwede rin naman, na ang mga hamon ngang ito ang dahilan para lalo pang magsulat ang mga Filipino.

Nakikipagdiyalogo ang mga teksto dito sa tradisyon ng panitikang Filipino. Hindi maikakaila ang ugnayan, halimbawa, ng “Isang Araw sa Buhay ni Maria

Mikaela Pasion” ni Cris Lanzaderas sa “Utos ng Hari” ni Jun Cruz Reyes. Siyempre pa, may bagong kabatirang punto de bista ng babae ang ginamit sa bersiyong ito ng tunggaliang estudyante-guro.

Tunghayan din ang agon ni Will Ortiz kay Padre Alejo: “Kung Babae ka’t Papatay II”: “huwag i-google ang “paano pumatay.” Ang mga sumusunod na

“ **Ang kategorya ba ng “bata” ay katulad lang din ng “babae,” isang “social construction” na nakahabi sa mga relasyon ng kapangyarihan sa ating lipunan?** ”

taludtod ay praktikal na payo para sa kahit sinong babaeng may balak ngang patayin. Iiwan na sa mambabasa ang kontra-unibersalistang giit ng serye ni Ortiz.

Nahuli naman ni Vijae Alquisola ang tinig ng bata sa kanyang mga tula. Sino ang hindi makakakilala sa kakulitan ng persona ng “Protocol”? Samantala, sa “Paaralan,” para tayo lahat nagbalik sa kahungkagan at katatawanan ng online “learning.” Sa mga tula ni Alquisola

nababasa ang karunungan ng isang bata, ng Bata.

Ang kategorya ba ng “bata” ay katulad lang din ng “babae,” isang “social construction” na nakahabi sa mga relasyon ng kapangyarihan sa ating lipunan? Kung gayon, maaari nating itanong, “Bata, Bata, Para Kanino?”

Napakahusay ang ebokasyon ni Charles Gollayan sa walang muwang na mundo ng mga bata. Nakapanghihinayang na lipas na ang panahong ito para sa marami sa ating kabataan ngayon. Nakulong na sila sa dihital na kapitalismo (teknopyudalismo?) kaya baka nga hindi na nila alam kung ano ang ibig sabihin ng “kababata” at “kalaro.” Narito ang sipi mula sa sanaysay ni Gollayan tungkol sa kaniyang malayong (3rd degree) pinsan: “Hindi nawawala sa pagpunta ko sa kanila ang buhangin sa tuhod ko tuwing umuuwi. Hindi kasi maaaring matapos ang araw na wala kaming mga ngiti sa bibig dahil hindi kami nakakapaglaro sa kalyeng walang pangalan. Chinese garter, boom kiraki boom o tumbang preso, sport na badminton o basketball, ice ice water, garasaput, o jolen, ang ilan sa mga tanyag na mga laro sa kalye. Walang pinipiling edad, may bulbol o wala, ang kasali sa aming paglalaro.” Sa pagbabasa ng mga tekstong tulad ng kay Gollayan, mas lalo tayong mangungilila sa puntong iyon ng ating buhay na hindi nasusukat ng

dami ng salapi ang ating kaligayahan, at malaya tayong nabubuhay sa laro. Ang punto ng paglalaro ay paglalaro, wala itong “utility.” Tulad lang din ng sining na sinusubukan laging transformahin sa “komunikasyon” (“mas mahusay na komunikasyon para sa negosyo,” writing for business), o ‘di kaya’y “investment” (naibenta ng Sotheby’s ang “Grayground” ni Ventura noong 2011, sa halagang 46 milyon lang naman).

Kasabay ng “pagtanda” (“maturity”?) ang pagkalas din sa mga pamahiin at tradisyon na, hindi man siyentipiko, ay may bisa pa rin, ang bisa ng rituwal at komunidad. Pinapasok na ni Gollayan dito ang penomena ng alyenasyon: “Hinihintay ng mga kabataan ng kalyeng walang pangalan ang taon-taong pag-ulan tuwing Mayo Uno. Kaakibat kasi nitong pagligo sa ulan ay ang pamahiing gagaling ang iyong mga sugat, peklat, o kahit anong karamdaman. Basta, ang ulan sa araw na ito ay may kakayahang magdala ng biyaya ng paggaling. Paghilom. Kapani-paniwala ba? Kilala na akong hindi mabilis maniwala sa mga bagay-bagay, lalo na nang umuwi ako sa bayan ng aking ama sa Cabagan, na may napakaraming pamahiin na hindi mo maririnig sa Kamaynilaan.”

Kakasabi lang na walang utility ang sining, pero narito ang papuri sa babala ni Roda Tajon sa pagkalimot sa kaniyang sanaysay na “Panimdim.” “Madali” nga lang daw ang pagpupugay. Kumbaga, may template. Para ngang pinaparodiya ni Tajon ang sarili sa kaniyang pagiging hasa: “Ganito ang mga linyahan: “Narito tayo, mga kasama, sa parangal ni _____. Nagpupugay tayo sa kanyang kabayanihan at kabutihang inialay sa bayan. Palagi nating maaalala at ng masa si _____ sa buhay niyang laan para sa tunay na kalayaan ng bayan.”” Mas mahalaga ang kaniyang agam-agam: “Subalit paano kapag dumating ang panahong hindi na sila maalala ng mga susunod na henerasyon?” Madalas idismis ang personal na sanaysay bilang “me me me” o egosentrikong ehersisyong mas malala pa sa pagsasalsal sa publiko (o paggamit ng social media). Ipinapaalala ng piyesa ni Tajon na pulitikal ang pag-alala. Kung walang aalala, makalilimutan. Ang memorya ay materyal.

Ang constructed na kalikasan ng realidad ay dapat nating laging nasa isip pag binabasa ang mga piyesang ito. Sa popular na imahinasyon, hindi man “mabuti” ay hindi rin “masama” ang isang bus. Sa dagli ni Mykel Andrada, maeengkuwentro ang nakagugulat na metaporang ito: “Mga dambuhalang ahas ang mga bus na gutom na gutom sa pasahero.” Ito ang “ostranenie” o depamilyarisasyon na siya

namang marka ng literatura. Ang mga bus dito ay lumalamon, ang mga pasahero dito’y pagkain. Sa talinghagang ito, napapahamak ang mga tao sa kanilang sitwasyon (wala naman yatang gustong makain!). Ang karaniwang nararanasan natin, sa mga kamay ni Andrada, ay nagiging pelikulang horror o suspense, pero imbes na malaking ahas ala *Anaconda* (1997, dir. Llosa). Hindi buhay (“hanap buhay”) ang nakukuha natin sa pagpila, bagkus nawawalan tayo ng buhay. Sa itaas na talata, napansin ng ating flaneur na may nawawala sa hagdan. Tanong niya sa sarili: “Ilang kilo kaya ng bigas ang nabili mula sa napagbentahan ng inumit na bakal?” Dito din, magugulat tayo dahil tila ba walang kondemnasyon mula kay Andrada sa “magnanakaw.” Sa “matira matibay” na kapitalistang lungsod, bakit naman magmomoralistikong sermon tungkol sa pagiging disente at malinis ang mga kamay? Kung puwedeng pagkakitaan ang kamatayan ng tao (halimbawa, maniningil ng mataas ang mga multinasyonal na kompanyang pharmaceutical para sa bakuna sa COVID, o di kaya’y Ozempic), bakit hindi hinihirang ang “entrepreneurial spirit” ng mang-oomit? Winawasak nga ng mga kompanya ng pagmimina ang ating mga gubat at bundok, ang kalikasan at ang mismong daigdig sa kanilang paghahabol sa tubo, kaya ’wag tayong magtaka sakaling may mga gusto ring humarbat sa “commons.”

Sa ibabaw na talata nito, ang presensiyang nagpaparamdam ay kawalan: “Wala ang mga tindero’t tindera. Walang nakalatag na mga sako kung saan madalas nakahain ang ikinakalakal na mga baseball cap at sapatos.” Itong mga miyembro ng impormal na ekonomiyang iwinawaksi, itinatakwil. Ang paraan nila ng pagbebenta ay hindi katanggap-tanggap, anoman ang papuri sa “malayang” mercado. “Nililinis” ang lungsod, itinatapon ang mga elementong hindi kaaya-aya.

Perpektong larawan ng alienation itong mga dagli ni Andrada. Pero hindi huli ang lahat, hindi pa tapos ang laban. Mayroon pa ring koneksiyon na nalilikha ang mga tao, patunay na walang dikotomiyang ako-iba sa Pilipinas, mayroon lamang “kapwa.” Bagaman siyempre, hindi pa rin lubos-lubusang nahihilom ang pagiging estranghero natin sa isa’t isa: “Narinig ko ang isang babaeng pasahero na kumakanta ng “Just Give Me A Reason” ni Pink. ... Nakikanta na rin ako nang mahina – ’yung kumakanta pero gumagalaw lang ang bibig at dila pero walang tinig na lumalabas.” Ito’y maliit at maikling sandali ng komunidad. Ang musika, ang sining (kasama na ang panitikan) ang instrumento para sa ating pagbibigkis.

Alyenasyon din ang nararanasan ng protagonista ng “Ang Amaranhig sa Sitio

Kauswagan.” Sa kasong ito, ang alyenasyon bilang babaeng trans. At hindi lang alyenasyon, kundi pandarahas pa nga. Naliteralisa ang imahen ng “disposable body”: “Tatlong araw ang nakararaan, natagpuan niya ang sariling dinapuan ng malay, sa gitna ng mamasa-masang lote, sa loob ng itim na trashbag. Marahas siyang gumalaw upang mapunit ang pinagsisidlan. Bulok siyang gulay na hindi na mapakikinabangan ng nagtitinda

kaya itinapon na lamang kung saan. Pataba sa lupa. Pagkain ng langaw.” Sa puntong ito ng huling kapitalismo, mahirap maniwalang mayroon pa ring mga biyolohikal na determinista, mayroon pa ring hindi pa Deleuzo-Guattarian.

Ginagamit ng mga tulad ni

Richard Dawkins, halimbawa, ang ideolohiya ng siyentismo (iba sa agham, at hindi siyentipiko) para igiit ang “natural” na pagkakaiba ng mga kasarian. Sa kaso ni Dawkins, “gametes” daw ang standard. Ito ang parehong Dawkins na sinasabing itinuturing niyang malay ang kausap na ChatGPT. Ang parehong Dawkins din ang nagpapalaganap ng mito ng reypist na trans para sumuporta sa mga polisiyang kontrababae at marahas. Tunay ngang ang Kanluran ang pinagmumulan ng sibilisasyon!

Si Mario ang kumakatawan naman sa patriarkal na dominasyon sa “Kauswagan.” Pamilyar ang senaryong ipinamalas sa maikling kuwento, ang gaslighting na ‘pag hindi gumagana ay nauuwi sa pandarahas: “Tang ina mong babae ka, ako pa talaga’ng pupukulan mo ng bintang e ikaw ‘tong magnanakaw? Sa’n ka kumukuha ng kapal ng mukha?” Hindi aatras si Cynthia: “Nakita ko, Mario, sa cellphone mo! No’ng naliligo ka sa banyo no’ng isang araw, malas mo lang kasi naiwan mong nakabukas ‘yang cellphone mo. ‘Yang cellphone na sabi mo dati, no’ng bago pa lang tayo: pakialaman mo na’ng lahat, h’wag lang ang cellphone ko. Kaya pala, kaya pala, Mario. Ano, ako lang ba ang nauna mong girlfriend na, sabi mo pa: binabae? Ilang tumbong na ba ang nadilaan mo bago ang sa akin? Ilang tumbong ba ang dinilaan mo habang tayo pa?” Ang paghihiganti ni Cynthia (spoiler alert!) ay maihuhugpong natin sa paghihiganti ng panulaan ni Ortiz.

“ **Nakita ko, Mario, sa cellphone mo! No’ng naliligo ka sa banyo no’ng isang araw, malas mo lang kasi naiwan mong nakabukas ‘yang cellphone mo.** ”

Personal man na sanaysay ang “Mga Tip sa Paglilinis ng Dyip,” mababasa dito ang parchong tema sa mga piksiyonal na teksto sa itaas. Samantalang sa popular na imahinasyon ang jeepney driver ay hindi sumusunod sa batas, “balakid” sa mga kotse, kamote, inilalarawan ni Pozon hindi lang ang hirap na nararanasan nila, kundi ang kanilang sipag: “Hindi maiiwasan na wala nang pahinga si Tatay Domeng, pati ang araw ng koding ay nauuwi rin sa pagkakalikot at paghuhugas niya ng dyip.” Ito ay tagulaylay para sa Mamang Drayber na kasa-kasama natin mula pa noong kabataan, na isinantabi sa ngalan ng “modernisasyon.”

Ang mga jeepney ay hindi lamang “bagay” na pinagkakakitaan, kundi sisidlan ng alaala, at, sa interpretasyong ito kay Pozon, miyembro na nga ng pamilya:

“**Mahal, papayag ka
ba kung magpapapasok
pa tayo ng iba?**”

“Palibhasa’y unang nabili si Bruha kaya marahil ito ang flagship na dyip nina Tatay Domeng at Nanay Orang. Paborito ko rin at pinakamalapit sa akin ang dyip na ito dahil maliban kay Tatay Domeng, maraming taon din na

dinala ni Papa si Bruha noong hindi pa sila naghihiwalay ni Mama.”

Ang naratibo ng mga jeepney kay Pozon ay naratibo din ng kaniyang pamilya. Laban sa walang pagod na pesimismo (o realismo) ng mga kapatid na gawa sa isyung ito ng *Agos*, parang agos (sa disyerto) na makatagpo ng eksena ng pagmamahal sa mga pahina. Nang mahuling naglalaro ng “paper dolls,” musika (o makapangyarihang sining!) din ang naggarantiya ng komunidad: “Tumango lang ako at ni hindi ako makatingin sa kaniya. Iniabot niya sa akin ang kahon. Inakbayan ako ni Nanay Orang at kinantahan: “This boy is turning to a woman and I thanked you for the tenderness last night...””

Pinahapyawan naman ni Mark Andy Pedere ang pulitikal na isyu ng polyamory sa maikling kuwento niyang “Kadang-Kadang.” Tiyak na mawawalan siguro ng balanse ang mambabasa kung sa siya ang kausap ni Pol sa eksenang ito: “Pagtapos na pagtapos nating magtalik — pagtapos na pagtapos din ng ilang linggo nating pagkaabala sa akademya — ay sinalubong mo ako ng nakalululang tanong mo: “Mahal, papayag ka ba kung magpapapasok pa tayo ng iba?” Dapat pa nga sigurong magpasalamat ang narrator, dahil pagkatapos magtalik imbes na bago siya tinanong, Paglala ba ang nangyari sa kanilang sitwasyon? Agosto 16 naganap

ang siping nauna, at sa Agosto 19 naman ito: ““Mahal ko kayo pareho. Puwede naman ’yun, ’di ba?”.” Hindi na iis-spoil ng mga patnugot ang ending.

Sa mga hindi nasama sa isyung ito, wag sana kayong panghinaan ng loob. Sa mga nais magsulat, maging manunulat, pagpalain kayo. At sa iyo, mahal naming mambabasa, isang daang bagsak.

Ang isyung ito ng *Agos* ay piging. Maglaway sana ang mambabasa sa antisipasyon sa eksperimento ni Orquiola, sa alegorya ni Salanga-Torralba. Namnamin sana niya ang mga tugma nina Aguinaldo at Gutierrez. Sipsipin sana niya ang marrow ng interogasyon nina Camba at Gloria sa kapangyarihan ng panulat. Halina, magpakabusog!

Ang mga Editor

Si **Maynard Manansala** ay awtor ng *Tao Po... Samot-Saring Tao sa Dula* (UST Publishing House, 2024). Guro siya ng UP Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Ngayong taon, muli siyang sumusubok sa pagdidirehe ng dula para sa entablado habang hinaharap ang disertasyon.

Si **U Z. Eliserio** ay awtor ng *Ang mga Alipin* (AdMU Press, 2025), talata por talatang pakikipagtuos sa *Noli Me Tangere*. Siya ay kritiko, mandudula, at tagasalin. Bisitahin siya sa ueliserio.com/books.